

XVIII

a m ž i a u s
studijos

4

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė

Visuomenė. Kasdienybės istorija

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII

a m ž i a u s
studijos

4

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Visuomenė. Kasdienybės istorija

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2018

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Prahos Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Dr. Andrejus MACUKAS | канд. гіст. н. Андрэй МАЦУК

Baltarusijos mokslų akademijos Istorijos institutas |

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovių Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-18-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2018

© Straipsnių autoriai, 2018

© Lietuvos istorijos institutas, 2018

ISBN 978-609-8183-45-0

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 12

KASDIENYBĖS ISTORIJS

VIENUOLIŲ GYVENIMAS

Andrea Mariani

- Świat rzeczy jezuitów w nieświeżu i w słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką ... 20
Daiktiskasis Nesvyžiaus ir Slucko jėzuitų pasaulis. Tarp dvasininko luomo reikalavimų ir bajoriškosios tapatybės. *Santrauka* ... 57

Martynas Jakulis

- Nobiles pauperes*: Vilniaus misionierių špitolės globotiniai XVIII a. ... 58
Nobiles pauperes: The Clientele of the Congregation of Mission Hospital in Eighteenth-Century Vilnius. *Summary* ... 72

Asta Vaškeliėnė

- Etiketas ir buitinis reformuotoje XVIII a. antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pijorių edukacijoje: lyginamasis tyrimas ... 73
Etiquette and Household Routine in the Education of Piarists in the Second Half of the 18th Century in the Grand Duchy of Lithuania: Comparative Study. *Summary* ... 96

BAJORIŠKOJI ERDVĖ

Adam Stankevič

- Merkinės seniūno Mato Ogińskiego kasdienybė: ūkinių ir teisminių reikalų verpetuose ... 98
Daily Routine of Elder of Merkinė Mateusz Ogiński: in the Vortexes of Economic and Legal Matters. *Summary* ... 115

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

- Veiklios moters kasdienybė: epizodas iš Izabelės Liudvikos Borch-Pliaterienės (1752–1813) gyvenimo ... 116
Daily Life of an Active Woman: Episode from the Life of Izabela Ludwika Borch Platerowa (1752–1813). *Summary* ... 143

Daiva Milinkevičiūtė

Tarp dviejų kolonų: XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios Vilniaus masonų kasdienybė simbolikoje ... 144

Between Two Pillars: Daily Life in the Symbolism of the Late Eighteenth Century Masons of Vilnius. *Summary* ... 163

Marius Daraškevičius

„Magiškasis kambarys“: gyvybinga ir prisitaikanti vaistinėls tradicija

Lietuvos bajorų namuose ... 164

‘The Magical Room’: Lively and Adaptive Tradition of a Still Room in Manor Houses of the Lithuanian Nobles. *Summary* ... 195

KARIO KASDIENYBĖ

Valdas Rakutis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės kasdieninio gyvenimo standartai 1764–1788 m. ... 198

Standards of Ordinary Life in the Armed Forces of the Grand Duchy of Lithuania in 1764–1788. *Summary* ... 217

Eduardas Brusokas

1794 m. sukilėlių viešieji renginiai Vilniuje ... 218

Public Events Held by the Rebels of 1794. *Summary* ... 228

Lina Balaišytė

Rusų karininkija kasdieniniame ir šventiniame XVIII a. Vilniaus gyvenime: taikaus sugyvenimo regimybė ... 229

Russian Officers in Everyday and Festive Life in Eighteenth Century in Vilnius: the Semblance of Peaceful Coexistence. *Summary* ... 242

SOCIALINIAI RYŠIAI

Gintautas Sliesoriūnas

Lietuvos respublikonų suvažiavimai Vilniuje 1701 m.: bandymai įtvirtinti antisapieginio judėjimo iškovotą valdžią ... 246

1701 Lithuanian Republican Conventions in Vilnius: Attempts to Consolidate Power Won by the Anti-Sapegian Movement. *Summary* ... 268

Anna Lepalczyk

Situacija społeczna kowieńskich ewangelików augsburskich w świetle tumultu z 1765 roku ... 269

Kauno evangelikų liuteronų visuomeninė padėtis 1765 m. sąmyšio šviesoje. *Santrauka* ... 283

Piotr Pilarczyk

Modernizacja wymiaru sprawiedliwości. Reformy Sądu Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego (1765–1791) ... 284
Nuosprendžių modernizacija. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos teismo reformos 1765–1791 m. *Santrauka* ... 298

Domininkas Burba

Tiltai ir keltai kaip XVIII amžiaus Vilniaus pavieto bajorų teisinių ginčų objektai ir nusikaltimų erdvės ... 299
Bridges and Ferries as Objects of Dispute and Crime Locations among Eighteenth Century Nobles of Vilnius District. *Summary* ... 317

Александр Довнар / Aleksandras Dounaras

Реформа управления города Высокое (Брестское воеводство) 1794 года ... 319
Lietuvos Aukštojo Bresto vaivadijoje valdymo reforma 1794 m. *Santrauka* ... 364

ANOTACIJOS

Domininkas Burba. *Smurtiniai bajorų nusikaltimai ir bausmės XVIII amžiaus Vilniaus paviete*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2016. – 384 p. ISBN 978-609-471-085-8 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 366

Wojciech Szafranski. *Józef Weysenhoff – polityk, prawnik, legislator czasów Oświecenia*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017. – 573 p. ISBN 978-83-232-3203-2 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 368

Dariusz Rolnik. *Województwo mińskie i Jeleńscy w życiu publicznym Rzeczypospolitej w latach 1764–1795 w świetle ich korespondencji*, Katowice: Wydawnictwo uniwersytetu Śląskiego, 2018. – 238 p. ISBN 978-83-226-3124-9 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 371

Ilustracijų sąrašas ... 372

Asmenvardžių rodyklė ... 375

Vietovardžių rodyklė ... 387

MODERNIZACJA WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI. REFORMY SĄDU KOMISJI SKARBU WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (1765–1791)*

PIOTR M. PILARCZYK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adnotacja: Artykuł stanowi próbę spojrzenia na słabo dotąd zbadane sądownictwo Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego przez pryzmat jego reform. Stworzenie u progu epoki stanisławowskiej nowej instytucji, będącej jednocześnie organem władzy wykonawczej i sądem, samo w sobie było już poważną innowacją ustrojową. Działalność komisji jako sądu podlegała jednak dalszym zmianom, a kolejne lata przynosiły modyfikacje i próby eliminowania niedostatków w jej funkcjonowaniu.

Słowa kluczowe: reforma sądownictwa, sądownictwo skarbowe, Komisja Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wstęp. Sądownictwo skarbowe

Odrębne sądownictwo w sprawach skarbowych na szczeblu centralnym pojawiło się w Rzeczypospolitej w chwili powołania specjalnych trybunałów skarbowych na końcu XVI wieku. Sejm początkowo tworzył je *ad hoc*, w miarę potrzeb, i dopiero od 1717 roku, zarówno w Koronie, jak i na Litwie, stały się one sądami stałymi¹. W prowincji litewskiej samodzielny byt Trybunału Skarbowego trwał ledwie kilka lat, już w 1726 roku niejako przyłączono go do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odtąd Trybunał Skarbowy funkcjonował jedynie jako jego część: po zakończonej kadencji, w nieco rozszerzonym składzie, ciż sami deputaci trybunalscy przez dwa tygodnie sądzili sprawy skarbowe, wybrawszy sobie marszałka (którym nie mógł być marszałek poprzedniej kadencji Trybunału)². Rozwiązanie to było krytykowane, dlatego w kolejnych latach projekty korektury przewidywały rozdzielenie obu trybunałów³. Ówczesny niedowład sejmu unie-

* Praca wykonana dzięki środkom uzyskanym w ramach trzeciej edycji programu MNiSW „Mobilność Plus” (1109/MOB/2013/0).

1 Anna Filipczak-Kocur, Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717), in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. VII (2002), p. 185–192.

2 *Volumina Legum* (dalej – *VL*), t. VI, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Ohryzki, 1860, f. 488–490.

3 Jerzy Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, t. I, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958, p. 262–263.

możliwał jednak jakiegokolwiek zmiany. Odrębność organizacyjną, lecz w zupełnie nowej formie, sądownictwo skarbowe zyskało wraz z nowymi porządkami już po zakończeniu epoki saskiej.

Wśród pierwszych, znaczących reform epoki stanisławowskiej wskazać należy te, które objęły skarbowość. Oprócz zmian w samych podatkach, dokonano przełomu organizacyjnego – pozostawiając dotychczasowe urzędy podskarbich, zarząd finansów państwa złożono na ręce nowych organów kolegialnych: komisji skarbowych. Słusznie uważa się to za przełom w dziejach skarbowości⁴. Komisje te wyposażono również w kompetencje dotychczasowych trybunałów skarbowych, które z tego powodu zostały zniesione. Nadało to komisjom dwoisty charakter – organu władzy wykonawczej (organu administracyjnego) i jednocześnie sądu. To wskazuje również, że powstanie komisji należy rozpatrywać nie tylko w ramach przebudowy skarbowości, ale również w kontekście podjętych w tej epoce reform najwyższego sądownictwa. W tym samym czasie objęto zmianami również trybunały główne, a oprócz sądów komisji skarbu, władzę sądowniczą nadano też powołanym wówczas komisjom wojskowym⁵.

Dwoisty charakter komisji skarbowych często bywa pomijany – traktuje się je i określa przede wszystkim jako kolegialne organy ministerialne (jako ministerstwa gospodarki lub skarbu⁶), gdy tymczasem pełniły one również rolę organu wymiaru sprawiedliwości. Przypadło im sądownictwo o charakterze specjalnym, były powołane dla określonej kategorii spraw, podobnie zresztą należy traktować wspomniane sądownictwo komisji wojskowych czy późniejsze sądownictwo Komisji Edukacji Narodowej.

Komisje skarbowe, odpowiednio jedną dla Korony, drugą dla Litwy, powołano w 1764 roku, jednak Komisja Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego podjęła pracę dopiero w roku kolejnym. Przyjęty w tych rozważaniach *terminus ad quem* wynika z tego, iż ostatnie rozprawy przed komisją litewską toczyły się jesienią 1791 roku. Poza przedmiotem rozważań pozostają konwulsje okresu upadku państwa, II i III rozbioru. Kres dotychczasowemu sądownictwu położył Sejm Wielki, postanawiając o połączeniu obu komisji, koronnej i litewskiej – choć przy zachowaniu odrębnego sądownictwa skarbowego na Litwie⁷. Do jego zaprowadzenia jednak nie doszło, a wypadki polityczno-wojskowe spowodowały,

4 Roman Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937, p. 9.

5 *VL*, t. VII, f. 50–53, 387.

6 Tak opisał je np. Bogusław Leśnodorski, *Dzielo Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1951, p. 331, w innym miejscu tylko wspominając o wykonywanym przez nie „sądownictwie specjalnym”.

7 Zob. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Nuo 1791 m. gegužės 3 d. iki spalio 20 d. ir po jos: Lietuvos ir Lenkijos valstybių institucijų „suliejimo” problema (Iždo komisijos pavyzdžiu), in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, Vilnius, 2014, p. 128–147.

iż reformy okresu monarchii konstytucyjnej zostały cofnięte i przywrócono *status quo ante*. Lata 1765–1791 okazały się okresem, w którym zaprowadzony u progu epoki stanisławowskiej nowy model sądownictwa przeszedł dalsze zmiany i udoskonalenia, podlegając procesom modernizacyjnym.

Działalność i organizacja komisji w jej funkcjach administracyjnych została już w pewnym zakresie opracowana⁸. Zupełnie inaczej jest, jeśli spojrzeć na nią jako na sąd. W tym miejscu możliwe jest tylko zarysowanie problematyki działania i reform sądownictwa komisji skarbu. Wynika to z faktu, że dotychczasowa wiedza o funkcjonowaniu sądownictwa skarbowego w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej jest wysoce niewystarczająca. Poza pojedynczymi pracami kwestie te nie były dotąd szerzej badane. Odnosi się to zarówno do wcześniejszej epoki trybunałów, jak i sejmikowego sądownictwa skarbowego, a także do sądownictwa komisji skarbu. Co więcej, w pracach dotyczących tej instytucji pomija się jej funkcje sądowe. Nawet Stanisław Kościalkowski, pisząc swe wielkie dzieło o podskarzim Antonim Tyzenhauzie i charakteryzując komisję, pominął jej działalność w tym zakresie. Sądownictwo opisał jedynie przy okazji sprawy upadłego dygnitarza, który z komisarza-sędziego, sam stał się podsądnym⁹. Ostrożnie jednak należy korzystać nawet z tych ustaleń wileńskiego historyka, albowiem proces Tyzenhauza był z wielu względów bardzo nietypowy: z powodu osoby podsądnego, charakteru zarzutów, jak i sposobu ich rozpatrywania.

Stare i nowe w organizacji sądownictwa Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego

Podstawowe obowiązki komisji o charakterze skarbowo-administracyjnym wynikały z przejścia dotychczasowych uprawnień podskarbiego wielkiego, czyli zwierzchnictwa nad urzędnikami skarbowymi oraz administrowania dochodami i wydatkami publicznymi. W konstytucji powołującej Komisję Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego deklarowano jednak, że celem jej powstania było „uczynić skarbu Litewskiego porządek, y pomnożyć onego dochody”, co w dziedzinie gospodarczej (ekonomicznej) przekładało się na szereg dalszych działań, takich

8 Por. Stanisław Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. II, Londyn: Stefan Batory University (London Community), 1971, p. 126–271; Idem, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, Wilno, 1924 (odbitka z: *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. II, p. 371–408); Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 1764 m. vykdomosios valdžios reforma, in: *Moderniosios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Petro ofsetas [Lietuvos istorijos institutas], 2014, p. 100–126; Eadem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždo komisijos veiklos bruožai 1775–1790 m., *Ibid.*, p. 264–310.

9 Stanisław Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, p. 475–500; Idem, Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza 1780–1784, in: *Ateneum Wileńskie*, 1928, t. V, p. 1–78.

jak wspieranie handlu i troska o drogi handlowe, uporządkowanie miar i wag czy regulacje spraw żydowskich. Później nakładano na komisję kolejne obowiązki, coraz dalsze od wąsko rozumianej skarbowości¹⁰.

Funkcje związane z wymiarem sprawiedliwości bardzo mocno zaznaczono i wyróżniono pośród zadań komisji tworząc w 1766 roku dwie osobne kancelarie – ekonomiczną i sądową¹¹. Tak jak dotychczasowy Trybunał Skarbowy, sprawowała ona sądownictwo w sprawach związanych z interesami skarbu, sądziła też podległych sobie urzędników skarbowych. Rozpiętość spraw, które wchodziły w zakres jej sądownictwa, wynikająca z konstytucji już w momencie powołania, była szersza od dotychczasowego zakresu sądownictwa trybunału. Dodano bowiem komisji rozpatrywanie spraw związanych z obrotem handlowym¹². Stanowiło to przełom i ważny czynnik, sprzyjający możliwości gospodarczej odbudowy państwa.

Komisja w swych rolach prawnych występowała najczęściej pod nazwą „Sądu Komisji Skarbu WXL”. Sędziami rozpatrującymi sprawy byli komisarze – członkowie komisji skarbu. Tym samym powołując do życia komisję uniknięto istniejącego w wielu sądach Rzeczypospolitej problemu wynagradzania sędziów. Ci bowiem jako urzędnicy – komisarze, otrzymywali wynagrodzenie za swoją pracę ze skarbu. Oprócz dwóch podskarbich, zasiadających w komisji z racji pełnionego urzędu, komisarze wybierani byli przez sejm: izba poselska ze stanu rycerskiego, a senat spośród senatorów. Odnawianie składu co dwa lata wynikało z częstotliwości zbierania się sejmu, który pełnił wobec komisji również funkcję kontrolną¹³.

Choć ze względu na swój skład komisja była sądem szlacheckim¹⁴, to jednak tenże sąd łamał zasady istniejącego sądownictwa stanowego¹⁵. Sądził sprawy przypadające mu według ich charakteru, a nie przynależności stanowej stron. Podmiotowość stron była bardzo szeroka: spory w nim toczyli zarówno najwyżsi dygnitarze Rzeczypospolitej, jak i drobni handlarze żydowscy; stawali mieszczaństwo, duchowni, kupcy zagraniczni, bankierzy czy wreszcie osoby prawne, takie jak magistraty miast, organy samorządowe (kahały) czy spółki (Kompania Tabaczna). Choć wymaga to dalszych badań, można założyć, że łatwiej było o sprawiedliwość w komisji niż w innych sądach¹⁶. Wnioskować można o tym z usiłowań przenoszenia spraw z sądu komisji do własnych sądów stanowych. Przeciw takim próbom występowały strony, które nie mogły liczyć w nich na sukces. W toczonej sprawie kahału rosińskiego z tamtejszymi dominikanami, gdy zakonnicy wnosili

10 *VL*, t. VIII, f. 107.

11 *Ibid.*, t. VII, f. 515.

12 *Ibid.*, t. VII, f. 155–156.

13 Ryszard Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, p. 125–126.

14 Por. Grażyna Bałtruszajtys, *Sądownictwo Komisji Skarbowych w sprawach handlowych i przemysłowych (1764–1794)*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1977, p. 65, 73.

15 Było to zapewne dziedzictwo Trybunału Skarbowego i jego wzrastającej kompetencji.

16 To by wymagało badań nad praktyką innych sądów tej epoki.

o odesłanie sprawy do sądu grodzkiego, Żydzi się temu sprzeciwiali, wołąc toczyć spór przed komisją¹⁷. Tego typu przypadki wystawiają dobre świadectwo jakości sądownictwa komisji skarbu.

Ustawy regulujące postępowanie przed sądem komisji wprowadzały pewne modyfikacje w stosunku do ogólnie przyjętych zasad postępowania w procesie ziemskim. Przede wszystkim organizując je, zwrócono uwagę na istniejące wówczas trudności¹⁸: położono nacisk na sprawność postępowania, ograniczono zarówno możliwość przeciagania procesu, jak i ułatwiono egzekucję zapadłych wyroków¹⁹.

Powołanie komisji i jej kształt spełniały wiele z postulatów i propozycji odnoszących się do reform sądownictwa, które pojawiały się w Rzeczypospolitej czasów saskich. Już bowiem wcześniej podnoszono takie kwestie, jak powołanie osobnego sądownictwa handlowego, oznaczenie stałego uposażenia sędziów czy stworzenie kontroli nad sądownictwem²⁰. Sąd komisji spełniał te postulaty, co jednak nie znaczy, że zostały w nim wyeliminowane wszystkie bolączki ówczesnego wymiaru sprawiedliwości. Tak jak inne sądy Wielkiego Księstwa, sąd komisji również cierpiał na liczne niedomagania.

Za poważną wadę należy uznać przyjęcie modelu czasowego działania – jako sąd komisja mogła występować jedynie w okresie prawnie oznaczonych kadencji. Pomimo iż jako organ administracyjny pracowała ona również w innych terminach, swe sądownictwo odbywała kadencyjnie, dwukrotnie w ciągu każdego roku. Podczas kadencji, które wedle pierwotnej organizacji zaczynać się miały w styczniu i lipcu, oraz trwać po 6 tygodni, odbywano codziennie dwie sesje, poranną i popołudniową. Do rozsądzania spraw potrzebne było też odpowiednie (wyższe niż w przypadku materii ekonomicznych) kworum obecnych komisarzy²¹.

Taki kadencyjny model funkcjonowania, powszechny w sądownictwie Rzeczypospolitej, stanowił później źródło krytyki, gdyż był przyczyną różnych niedostatków w pracy komisji litewskiej. Widać tu, że sąd komisji skarbu był

17 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. SA, b. 2926, l. 148.

18 Andrzej B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa: Campidoglio, 2013, p. 252.

19 *VL*, t. VII, f. 157.

20 Jerzy Michalski, *op. cit.*, p. 128–129, 185.

21 Początkowo, według konstytucji z 1764 roku, kworum wynosiło pięciu obecnych komisarzy (*VL*, t. VII, f. 154), ale już w tym samym roku sejm koronacyjny oznaczył dla spraw ekonomicznych rozpatrywanych poza kadencjami kworum trzyosobowe (*Ibid.*, t. VII, f. 384). Przy zmniejszeniu liczebności komisji w 1768 roku wyróżniono czteroosobowe kworum podczas kadencji (kiedy m.in. sprawowano sądownictwo), podczas gdy do pracy poza kadencjami pozostawiono trzyosobowe (*Ibid.*, f. 666–667). Dalej sprawa staje się mniej klarowna: ponowny wzrost liczebności komisji dokonany został bez prawnej podstawy, podobnie nie uregulowano kworum sędziowskiego. Początkowo niezbędne kworum pozostało niezmienione (np. 9 i 10 kwietnia 1777 roku sądziło tylko czterech obecnych komisarzy, zob. LVIA, f. SA, b. 2917, l. 10v–11), ale ostatecznie przywrócono kworum pięcioosobowe dla rozpatrywania spraw sądowych (już w 1779 roku obecnych czterech komisarzy nie rozpoczęło sądenia „w niedopełnionym jeszcze pięciu Osób komplecie”, zob. LVIA, f. SA, b. 2919, l. 26).

w wielu aspektach organizacyjnych podobny do pozostałych sądów Wielkiego Księstwa Litewskiego i w ogóle Rzeczypospolitej.

Przy całej doniosłości reform i faktu powołania komisji, widać w niej nie tylko element reformowania, modernizacji, ale też kontynuacji i trwania dotychczasowych form. Odnosi się to nie tylko do trybu działania, ale trzeba podkreślić również, że w 1764 roku powołano jedynie nowy sąd dla pewnej kategorii spraw, jednak nie wprowadzono nowych regulacji prawnych dotyczących materii, które miał sądzić. Wyrokowanie opierało się o dotychczasowy stan prawny, zwyczajnie i istniejące regulacje – z prawem statutowym włącznie. Z czasem dopiero sejm uchwalił nowe ustawy (jak choćby prawo wekslowe).

Pomimo wspomnianych odmian procedury sądowej, również ona tkwiła w dotychczasowych formach. W przypadku spraw skarbowych na początku twardo trzymano się potrzeby istnienia delatora w procesie, nie stworzono więc sposobu wnoszenia takich spraw z urzędu.

Sąd Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego

Działająca w Grodnie komisja skarbu pierwszą sesję odbyła 2 stycznia 1765 roku, natomiast pierwszą sprawę sądową, o zagrabienie wołów, rozpatrzono dopiero na drugiej kadencji, 1 lipca tegoż roku²². Jednak ostateczne uregulowanie modelu sądownictwa komisji nastąpiło w przyjętej przez sejm w 1766 roku Ordynacji, czyli w pewnego rodzaju wewnętrznym regulaminie sądowym. Zawarto w niej szereg postanowień dotyczących procedury sądowej, których brakowało w konstytucji powołującej komisję i będącej prawną podstawą jej działania.

Według Ordynacji, sprawy wnoszone do sądu komisji wpisywano w cztery rejestry zwyczajnie: *fisci*, *iniuratorium proviciae*, *extraneorum iniuratorium* i *contraventionum*. W pierwszym umieszczano sprawy skarbowe, w drugim „sprawy o handle, manufaktury, miary, podatki, *cujuscunque tituli* długi za towary, kontrakta, wexle kupców y inne z przyczyny *commerciorum* krzywdy, pretensye y wiolencye”²³. Do trzeciego rejestru wpisywano sprawy, w których jedną ze stron był kupiec zagraniczny, wreszcie ostatni rejestr zawierał sprawy o niewykonanie wyroków komisji. Powstał również rejestr nadzwyczajny, piąty, *tacti*, do niego wpisywano sprawy nagłe o charakterze karnym, wystąpienia przeciw powadze sądu komisji czy też przeciw jej urzędnikom²⁴. Później dopiero, wraz z powierzeniem sądownictwu komisji spraw wekslowych, dodano nowy rejestr, do którego wpisywano tego rodzaju sprawy²⁵.

22 LVIA, f. SA, b. 2768, l. 23; b. 3118, l. 2.

23 VL, t. VII, f. 507–513.

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*, t. VIII, f. 111.

Poza komisarzami – sędziami, w komisji skarbu pracował cały szereg urzędników, których dzielono na „ekonomicznych” i „sądowych”²⁶. Wśród tych ostatnich byli: regent sądowy, instygator sądowy, woźny, plenipotent skarbowy i agent. Tylko oni byli istotni dla funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości.

Stanowisko osobnego regenta sądowego powstało w 1766 roku, gdyż Ordynacja zatwierdzona przez sejm podzieliła kompetencje dotychczasowego regenta, od tego momentu komisja miała osobnych urzędników: ekonomicznego i sądowego. Zadaniem sądowego było „pisanie dekretów, wydawanie ekstraktów, pieczęć y korekta”²⁷.

Instygator sądowy był urzędnikiem, który występować miał tylko na kadencjach sądowych, w kontuszu białym, żupanie pąsowym, i pilnować bezpieczeństwa²⁸. Można przypuszczać, że ten niższy urzędnik w komisji miał podobne zadania do tych, które wykonywali instygatorzy innych sądów: zajmował się głównie czynnościami policyjnymi i egzekucyjnymi, czuwał nad porządkiem w czasie rozpraw, dbał o bezpieczeństwo sądu czy ściągał nałożone przez sąd kary i grzywny²⁹.

Woźny sądowy, zatrudniony na samym początku działalności komisji³⁰, również spełniał role podobne do tych, które przypadają woźnym w innych sądach: sprawował funkcje porządkowe, obwieszczał o ufundowaniu sądu czy wywoływał na wokandę sprawy z rejestru.

Sprawy w interesie skarbu wnosić miał instygator Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten państwowy urzędnik, reprezentujący interesy skarbu, występować mógł przed wszystkimi sądami. Z uwagi na mnogość magistratur sądowych w owym czasie, swej ważnej roli nie mógł właściwie wypełniać w sprawach toczonych przed komisją. Stąd też pewnie wynikało powołanie w komisji osobnego plenipotenta skarbowego. Według przepisów Ordynacji, plenipotentem zostawał jeden z mecenasów występujących przed komisją. Zadaniem takiego plenipotenta było reprezentowanie skarbu w procesach, a następnie – po zakończonej kadencji – spisanie zapadłych dekretów w sprawach wnoszonych przez skarb i sprawach urzędników skarbowych. Wnosił on sprawy *ad instantiam* instygatora. Rolę pomocnika plenipotenta pełnił agent do interesów skarbowych, który wraz z nim miał stawać we wszystkich sprawach skarbowych³¹.

Pozostałym pracownikom komisji, jak i podległym jej urzędnikom w terenie – choć mieli inne zadania – również zdarzało się pełnić funkcje związane

26 LVIA, f. SA, b. 3543, l. 89.

27 *Ibid.*, t. VII, f. 509, 515.

28 LVIA, f. SA, b. 2769, l. 109–109v.

29 Juliusz Makarewicz, *Instygator w dawnym prawie polskim*, Lwów: Towarzystwo Naukowe, [ca 1906], p. 25; Zbigniew Szcząska, Instygatorzy w trybunale koronnym i innych sądach szlacheckich dawnej Rzeczypospolitej, in: *Problemy Praworządności*, 1978, nr 6, p. 63.

30 LVIA, f. SA, b. 2768, l. 2.

31 *VL*, t. VII, f. 513.

z sądownictwem. Ich rola była jednak albo drobna, albo też w poszczególnych sprawach zlecano im konkretne zadania: wyżsi urzędnicy przeprowadzali przesłuchania, oficjaliści dokonywali wizji na miejscu, a żołnierze chorągwi skarbowej doprowadzali aresztowanych do Grodna i trzymali ich pod strażą.

Reformy i zmiany

Jak już wspomniano, sam fakt powstania sądownictwa komisji skarbu był poważną zmianą i reformą. Przyjęta na samym początku organizacja nie była niezmienna, bowiem w kolejnych latach jej poszczególne regulacje podlegały modyfikacjom. Można więc uznać, że po wielkiej reformie w postaci stworzenia komisji, zaprowadzony model w kolejnych latach starano się modernizować i ulepszać. Zachodzące w ciągu dwudziestosześcioletniego okresu działalności komisji sądowej zmiany, uwzględniając ich genezę, można podzielić na dwie kategorie:

1) Zmiany wynikające z przyjmowanych w tym okresie nowych praw sejmowych.

Były to zarówno regulacje dotyczące samej komisji (albo obu komisji – koronnej i litewskiej), jak i szersze reformy, które obejmowały całe ówczesne sądownictwo.

2) Zmiany, które wprowadzała sama komisja.

Choć komisja skarbu nie była organem prawodawczym, w pewnym zakresie jednak mogła wpływać na kształt toczonych przed nią postępowań sądowych. Wreszcie, choć jest to najtrudniej dostrzegalne, pewne zmiany zachodziły w samej praktyce działania komisji.

Jest rzeczą oczywistą, że najważniejsze reformy przeprowadzać mógł sejm swoim ustawodawstwem. Mniejsze lub większe zmiany w regulacjach procesowych oraz skarbowych przeprowadzały niemalże wszystkie sejmy tej epoki (wyjątek stanowi warszawski z 1782 roku), a wiele z nich bezpośrednio lub pośrednio dotyczyło wykonywanego przez komisję sądownictwa. Najbardziej widoczne dotyczyły podstawowych kwestii organizacyjnych, jak choćby składu komisji. Początkowo liczyła ona (wraz z podskarbimi) 11 członków, natomiast w 1775 roku zgodnie z konstytucją z 1768 roku wybrano tylko 6 członków, cała komisja liczyła 8 członków. W 1776 roku sejm, zasłaniając się brakiem czasu, zezwolił królowi na nominacje komisarzy, a Stanisław August mianował ich aż ośmiu, wobec czego komisja liczyła już 10³² członków, co (bez prawnej podstawy) stało się normą³³. Zmiany te – choć wydają się czysto techniczne – miały znaczenie dla quorum (o wadze tego zagadnienia już wspomniano), wymaganego do rozpatrywania

32 VL, t. VIII, f. 904; *Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego pod Związkiem Konfederacji Generalney Obojga Narodow agitującego się*, Warszawa, 1776, p. 461–462.

33 VL, t. VIII, f. 947–948.

spraw. Natomiast Sejm Wielki dodał do składu komisji dwóch plenipotentów miejskich³⁴, których wkrótce wybrano na sesjach prowincjonalnych³⁵. Według Władysława Smoleńskiego zasiedli oni w niej zaraz po wyborze 19 września 1791 roku³⁶, co jednak w przypadku komisji litewskiej nie oddaje prawdy. W niej bowiem komisarz miejski Daniel Paszkiewicz zasiadł dopiero 2 grudnia, już po zakończeniu ostatniej kadencji sądowej³⁷.

Podobnie zmieniano czas rozpoczęcia kadencji i ich długość, wprowadzano dodatkowe „ekstrakadencje”, a w 1789 roku Sejm zalecił komisji pracę ciągłą, „nie przywiązuąc się do czasu kadencyom prawem przepisanego”³⁸. Powodem tych wielokrotnych zmian była niewydolność komisji, jednak tu raczej w odniesieniu do jej funkcji administracyjnych – co było szczególnie istotne przy wprowadzaniu gwałtownych reform skarbowych. To wszystko jednak były kwestie techniczne, pośrednio jedynie dotyczące sądownictwa, które do samego końca mogło odbywać się tylko w czasie kadencji, dwukrotnie w ciągu roku.

Wraz z powołaniem Rady Nieustającej rozszerzono kontrolę nad komisją skarbową. O ile kontrola sejmowa zasadniczo obejmowała tylko rachunki, to składane Radzie Nieustającej sprawozdania zawierały również informacje o działalności sądowniczej³⁹. Zwierzchnictwo Rady przejawiało się też w możliwości (w wyszczególnionych przypadkach) składania do niej skarg na działalność sądów, w tym również sądu komisji⁴⁰.

W kolejnych latach konieczne było też bardziej szczegółowe określenie rodzaju spraw podlegających sądeniu przez komisję⁴¹. Prócz takich działań porządkowych, zakres spraw sądzonych przez komisję również uległ zwiększeniu na skutek przyjęcia w 1775 roku ustawy wekslowej⁴².

Znaczącą, ogólną reformę sądową przeprowadził sejm w 1784 roku, poprawiając całe prawo procesowe w Wielkim Księstwie Litewskim⁴³. Nowe regulacje dotyczyły szeregu zagadnień, takich jak rozpoczynanie spraw, reprezentacja pro-

34 *Ibid.*, t. IX, Nr. CCLXII, p. 216.

35 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), f. Archiwum Sejmu Czteroletniego, nr 22, k. 27.

36 Władysław Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, wyd. II, Kraków: Gebethner i Wolff, 1897, p. 123–124.

37 LVIA, f. SA, b. 2930, l. 129v; Wprawdzie w tym czasie komisja sądziła jeszcze na „ekstrakadencji” sprawy starostw, powierzone jej przez sejm, ale w protokołach brak podpisów nowego komisarza, *VL*, t. IX, Nr. CCCXIII, p. 275.

38 *Ibid.*, Nr. XLVIII, p. 75–76.

39 Raport z kadencji marcowej 1788 roku zawiera osobne zestawienie osądzonych spraw, zebrane według rejestrów, a następnie chronologiczne przedstawienie materii ekonomicznych, LVIA, f. SA, b. 3699, l. 121–137.

40 *VL*, t. VIII, f. 110, 116–118.

41 *Ibid.*, t. VII, f. 670; t. VIII, f. 110–111.

42 *Ibid.*, t. VIII, f. 191–200.

43 *Ibid.*, t. IX, Nr. XXXIX–XXXVI, p. 19–21; poprawki wniesiono w 1786 roku, *Ibid.*, Nr. XXIV, p. 38–39.

cesowa, egzekucja wyroków czy wykonywanie czynności sądowych. Zmieniono nawet taką kwestię, jak godziny odbywania sesji sądowych, co w przypadku sądu komisji skarbu oznaczało ograniczenie czasu na rozpatrywanie spraw. Mogły one od tego momentu być rozpoznawane tylko podczas jednej sesji dziennie, w godzinach od 8 do 13. Podobnie ustawodawstwo Sejmu Wielkiego oddziaływało na działalność sądową komisji, choćby poprzez uregulowanie pomocy wojskowej w egzekucji wyroków⁴⁴.

Sama komisja również doskonaliła metody działania sądowego, choć nie posiadając uprawnień władzy ustawodawczej, czynić to mogła tylko drogą wewnętrznych regulacji. Pierwszy przykład to przyjęcie własnej ordynacji w 1765 roku⁴⁵, którą później zastąpił wspomniany akt uchwalony przez sejm. Występujące w praktyce problemy komisja starała się rozwiązywać w miarę istniejących możliwości. Dyscyplinowała palestrę, ostrzegając mecenasów, że za różne uchybienia i nieprzestrzeganie prawa będą karani⁴⁶. Natomiast w 1771 roku zakazała adwokatom, w przypadku nieobecności ich mocodawcy, stawania przed sądem bez pisemnego umocowania⁴⁷. Był to istotny problem, który zresztą powracał w kolejnych latach.

Komisja podjęła się również rozbudowy swego aparatu urzędniczego, co jednak spotkało się z negatywnymi opiniami współczesnych, jak i zasłużyło na taką samą ocenę historyków. Bo choć nazwy tworzonych stanowisk wskazywały na zakres obowiązków, w tym w dziedzinie sądownictwa (*vice-regent sądowy*), zarzucono, że komisja nie tylko nie miała do takich działań upoważnienia, ale że były to tylko zbędne posady, dawane zasłużonym dla podskarbiego Tyzenhauza. Z tego powodu po upadku podskarbiego przystąpiono do likwidacji stworzonych stanowisk⁴⁸. W przypadku *vice-regenta sądowego* chyba jednak sprawa wyglądać mogła nieco inaczej – nadmiar pracy spowodował, że w 1782 roku komisja zdecydowała o zniesieniu *vice-regenta sądowego* i powołaniu dwóch regentów dekretowych (tj. sądowych). Uzasadnieniem był fakt, że regent zatrudniony do redagowania dekretów, nie dawał rady pisać dekretów w sprawach zakończonych i jednocześnie uczestniczyć w rozprawach, które właśnie trwały⁴⁹.

Przepisy nakazywały rozpatrywanie spraw z poszczególnych rejestrów w kolejne dni tygodnia, zezwalając jednak na zmiany w tym zakresie. Komisja podchodziła do tego zresztą w sposób racjonalny, dążąc do sprawnego rozpatrzenia wniesionych spraw. Na każdy z rejestrów, poza taktowym, przeznaczony był kolejny dzień tygodnia, począwszy od poniedziałku. Rejestr taktowy miał być brany codziennie o godzinie 17. W razie braku spraw z danego rejestru, miano

44 *Ibid.*, Nr. XI, p. 56–57; LVIA, f. SA, b. 2928, l. 60v.

45 Grażyna Bałtruszajtys, *op. cit.*, p. 41; LVIA, f. SA, b. 2768, l. 9.

46 LVIA, f. SA, b. 2760, l. 3.

47 *Ibid.*, l. 35.

48 Stanisław Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, p. 183, 188–189.

49 LVIA, f. SA, b. 2810, l. 151v.

zajmować się sprawami z kolejnego. Odpowiednich dni przestrzegano przede wszystkim w początkach kadencji, później – ze względu na nierówną ilość spraw w poszczególnych rejestrach – rozpatrywano po prostu sprawy według rzeczystwej potrzeby⁵⁰.

W kontekście ulepszeń sądownictwa skarbowego można również rozpatrywać wydanie drukiem zbioru obowiązujących przepisów skarbowych⁵¹. To zestawienie, mające charakter swoistego kompendium i przewodnika po obowiązujących w Rzeczypospolitej regulacjach, przygotował w 1781 roku komisarz Michał Bernowicz, a komisja zdecydowała, by „tak chwalebne y potrzebne dzieło zachować na potrzeby Obywatelstwa”, i wydrukować je na koszt skarbu litewskiego. Wydaną w następnym roku w nakładzie 500 egzemplarzy książkę sprzedawał regent sądowy komisji. Odkryło się to wszystko *pro publico bono*, gdyż początkowo nawet cena miała pokryć jedynie koszt druku (2 zł i 23 gr), potem dopiero zaokrąglono ją (do 3 zł), ustalając różnicę jako wynagrodzenie dla pełniącego obowiązki sprzedawcy regenta⁵².

Nierozwiązane trudności działania

Pomimo przeprowadzanych reform, szeregu mankamentów sądownictwa komisji nigdy nie udało się naprawić. Do najpoważniejszych ułomności należy zaliczyć połączenie w ręku komisji funkcji sądowych i administracyjnych (co w tym okresie nie było niczym niezwykłym). Choć (jak wyżej wspomniano) zarówno w ustawodawstwie, jak i w praktyce funkcjonowania samej komisji sądownictwo było mocno wydzielone wśród jej działań, to jednak obie sfery – administracyjna i sądowa – nieraz się zazębiały, kolidowały i wzajemnie na siebie wpływały. Nawet w trakcie jednego dnia, podczas pojedynczych sesji, często „rezolwowano” materie ekonomiczne, by potem przechodzić do „wołania” spraw sądowych (czy też odwrotnie, po zakończeniu sądenia przechodzono do spraw ekonomicznych). Zdarzało się, że odkładano prace ekonomiczne, gdyż konieczne było zajęcie się wymiarem sprawiedliwości, podobnie wielokrotnie zamiast rozsądzać spory, komisja zajmowała się pilnymi materiałami ekonomicznymi.

Inną – ale również mającą źródło w dualistycznym charakterze – kwestią jest to, że komisja jako urząd otrzymywała przez cały okres swego działania szereg różnych zaskarżeń i memoriałów, których jednak nie mogła rozpatrzyć i odpowiadała,

50 Grażyna Bałtruszajtys pisze słusznie, że często dzień przeznaczony na rejestr *fisci* zajmowały inne sprawy, zob. Grażyna Bałtruszajtys, *op. cit.*, p. 137. Nie można jednak z tego wnosić, że komisja nie miała czasu zajmować się nimi, gdyż sprawy z tego rejestru wolano też w inne dni.

51 Michał Bernowicz, *Summaryusz Praw y Konstytucyi Seymowych Od Roku 1764 Do Roku 1780 W Materyach Skarbowych i o Sądach Kommissyow Skarbu Obojga Narodow Ustanowionych*, Grodno, [1782].

52 LVIA, f. SA, b. 2924, l. 24, 71–71V; b. 2925, l. 12V.

że właściwą drogą jest wniesienie pozwu. Dzięki temu rozstrzygnięcie zgłaszanych problemów możliwe było „Via Iuris”, na drodze sądowej, gdzie zarówno strona skarżąca, jak i oskarżona „mogły wzajemną zyskiwać satysfakcją”⁵³.

Komisarze, zarówno podskarbiowie, jak i ci wybierani przez sejm, otrzymywali za swoją pracę wynagrodzenie, lecz już Stanisław Kościałkowski zauważył słabe zaangażowanie wielu spośród nich w prace komisji⁵⁴. Powodu takiego stanu rzeczy nie należy jednak szukać jedynie po stronie natury ludzkiej (o motywach działania nieobecnych komisarzy dziś trudno wnioskować), gdyż tamowanie prac komisji wynikało często z przyczyn obiektywnych. Brak niezbędnego kworum najczęściej zdarzał się na początku kadencji, co było efektem spóźniania się komisarzy i prowadziło do przesuwania terminu rozpoczęcia sądownictwa. Natomiast przy minimalnej frekwencji wystarczała choroba jednego z komisarzy, by rozpatrywanie spraw trzeba było zawiesić. Od 1780 roku w pracach nie uczestniczył już Tyzenhauz, formalnie wciąż członek komisji jako podskarbi. Co dwa lata konieczne było również wysyłanie delegacji na sejm z rachunkami, co zwłaszcza podczas obradującego stale Sejmu Wielkiego stało się poważnym problemem – oddelegowano początkowo aż dwóch komisarzy do Warszawy, którzy przebywając na miejscu wyjaśniali sprawy z sejmową deputacją wybraną do kontroli komisji. Później wysłano trzeciego komisarza, co spowodowało ogromne problemy z rozpoczęciem sądownictwa jesienią 1790 roku, a podczas kadencji wiosennej następnego roku przez trzy tygodnie praca komisji była sparaliżowana⁵⁵. Trudności z osiągnięciem niezbędnego kworum towarzyszyły więc komisji przez cały okres jej działania⁵⁶, pomimo nawet przyjętej regulacji, że (poza przypadkiem choroby czy oddelegowania) wynagrodzenie przysługiwało tylko komisarzom obecnym podczas kadencji⁵⁷. Jednak z drugiej strony uznano, że pensja podskarbińska jest niezależna od uczestnictwa w pracach komisji⁵⁸, co nie dopingowało podskarbi do przyjeżdżania do Grodna. Często zresztą, gdy brakowało niezbędnego kworum sądowego, komisja nie popadała w bezczynność i zajmowała się sprawami ekonomicznymi, dla których niezbędne kworum obecnych komisarzy było niższe⁵⁹. Problemy z kworum potęgowały niewydolność komisji związaną z przyjętym modelem prowadzenia sądownictwa tylko w ciągu kilku tygodni w roku – często

53 LVIA, f. SA, b. 2926, l. 101v; b. 2927, l. 125.

54 Stanisław Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, p. 140–141.

55 LVIA, f. SA, b. 2928, l. 2v; b. 2929, l. 27v; b. 2930, l. 3v–4v, 47v–49.

56 Jeszcze we wrześniu 1791 roku pisano do króla w Straży Praw o istniejących problemach z kworum, LVIA, f. SA, b. 2883, l. 15–15v.

57 *VL*, t. VII, f. 514–515.

58 *Ibid.*, f. 159, 656.

59 Kumulację przypadków obrazuje poranna sesja sądowa komisji z 11 listopada 1782 roku, gdy „dla słabości zdrowia” podskarbiego i wyjazdu jednego z komisarzy z Grodna, postanowiono ją odwołać „ob spem przybycia któregośkolwiek z JW Komisarzów z Warszawy” i zajęto się sprawami ekonomicznymi, LVIA, f. SA, b. 2925, l. 12–12v.

nie udawało się rozpatrzeć wszystkich wniesionych spraw i na wymierzenie sprawiedliwości zainteresowani zmuszeni byli czekać nawet przez kolejne kadencje. Zaległości powstawały pomimo ciągłości pracy komisji i jej sądu (w ramach oznaczonych przez przepisy). Ciągłość tą doskonale ilustrują przypadki, gdy pomimo niewybrania w oznaczonym prawem czasie nowych komisarzy, dotychczasowi dalej urzędowali (zdarzyło się to dwukrotnie, komplet z 1766 roku pracował do 1775 roku, a skład z 1786 roku do 1792 roku) i sądzili sprawy, czego nikt nie kwestionował.

Podsumowanie

Już samo powołanie komisji skarbu i nadanie jej uprawnień sądowniczych było poważną reformą. Podjęta w 1765 roku działalność sądowa Komisji Skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego była w kolejnych latach zmieniana i udoskonalana. Podobnie jak się to działo w przypadku materii ekonomicznych – pomimo różnych niedoskonałości – zwiększał się zakres działalności komisji i jej sprawność.

Mimo to działalność komisji, zwłaszcza na forum sejmowym, spotykała się w wieloma zastrzeżeniami, płynęła krytyka i wytykano liczne uchybienia w prowadzonym sądownictwie. Nie przeszkadzało to jednak, by ponownie wybierać na komisarzy osoby, które już wcześniej zasiadały w komisji.

Wielu niedostatków sądownictwa skarbowego nie udało się wyeliminować przez cały okres istnienia komisji, pewne problemy towarzyszyły jej do samego końca. Za takie można uznać długotrwałość postępowania, często związaną z trudnościami zebrania kworum. Niższe wymagania w tym względzie dla pozostałych prac pozwalały zajmować się materiami ekonomicznymi, ale już nie sądzeniem.

Cały system ówczesnego sądownictwa wymagał dalszych zmian, unowocześnienia i uproszczenia⁶⁰. Widać wysiłki zmierzające w tym kierunku w okresie Sejmu Wielkiego, nie udało się jednak w tym czasie przeprowadzić reform sądownictwa skarbowego.

Źródła drukowane i literatura

Bernowicz Michał, *Summaryusz Praw Y Konstytucyi Seymowych Od Roku 1764 Do Roku 1780 W Materiyach Skarbowych i o Sądach Kommissyow Skarbu Obojga Narodow Ustanowionych*, Grodno [1782]. *Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego pod Związkiem Konfederacyi Generalney Obojga Narodow agituiącego się*, Warszawa 1776.

Volumina Legum, t. V–VII, Przedruk Zbioru Praw, Petersburg: nakładem i drukiem Jozefata Ohryzki, 1859–1860.

Volumina Legum, t. IX, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1889.

60 Zob. Józef Wojakowski, *Straż Praw*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982, p. 140–141.

- Bałtruszajtys Grażyna, *Sądownictwo Komisji Skarbowych w sprawach handlowych i przemysłowych (1764–1794)*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1977.
- Filipczak-Kocur Anna, Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717), in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, t. VII (2002), p. 183–209.
- Kościałkowski Stanisław, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. II, Londyn: Stefan Batory University (London Community), 1971.
- Kościałkowski Stanisław, Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780), in: *Ateneum Wileńskie*, 1924, t. II, p. 371–408.
- Kościałkowski Stanisław, Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza 1780–1784, in: *Ateneum Wileńskie*, 1928, t. V, p. 1–78.
- Leśnodorski Bogusław, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*. *Studium historyczno-prawne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1951.
- Łaszewski Ryszard, *Sejm polski w latach 1764–1793*. *Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Makarewicz Juliusz, *Instygator w dawnym prawie polskim*, Lwów: Towarzystwo Naukowe, [ca 1906].
- Michalski Jerzy, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. I, Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Rybarski Roman, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, Nuo 1791 m. gegužės 3 d. iki spalio 20 d. ir po jos: Lietuvos ir Lenkijos valstybinių institucijų „suliejimo“ problema (Iždo komisijos pavyzdžiu), in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių*, Vilnius, 2014, p. 128–147.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, Glemža Liudas, Rakutis Valdas, Jurgaitis Robertas, Brusokas Eduardas, *Moderniosios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*. Kolektyvinė monografija, Vilnius: Petro ofsetas [Lietuvos istorijos institutas], 2014.
- Smoleński Władysław, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, wyd. II, Kraków: Gebethner i Wolff, 1897.
- Szcząska Zbigniew, Instygatorzy w trybunale koronnym i innych sądach szlacheckich dawnej Rzeczypospolitej, in: *Problemy Praworządności*, 1978, nr. 6, p. 54–63.
- Wojakowski Józef, *Straż Praw*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982.
- Zakrzewski Andrzej B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)*. *Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa: Campidoglio, 2013.

PIOTR M. PILARCZYK – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Historii Ustroju Państwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe koncentrują się wokół historii polskiej skarbowości i ustroju w XVIII i początkach XIX w., finansów publicznych, kontroli państwowej, historii gospodarczej, związków pomiędzy prawem a literaturą.

E-mail: pmpilar@amu.edu.pl

NUOSPRENDŽIŲ MODERNIZACIJA.
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
IŽDO KOMISIJOS TEISMO REFORMOS 1765–1791 M.

PIOTR M. PILARCZYK

Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas

1764 m. įsteigta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisija sujungė iki tol Lietuvos didžiajam išdininkui priklausiusias administracines funkcijas ir teismines Išdo tribunolo, veikusio kaip sudėtinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiojo Tribunolo dalis, kompetencijas. Teismines ir administracines funkcijas buvo siekiama kuo labiau vieną nuo kitos atskirti. Išdo komisija kaip teisminė valdžia nuosprendžius skelbdavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos teismo vardu. Šio teismo veiklos pradžia laikytina 1765 m. liepos 1 d., kada teisme buvo nagrinėta pirmoji byla, o pabaiga – 1791 m., kai buvo priimti paskutiniai nuosprendžiai prieš Lietuvos komisijai susijungiant su Karūnos komisija į bendrą Abiejų Tautų išdo komisiją.

Teismo galių suteikimas naujai įsteigtai institucijai – Išdo komisijai – buvo akivaizdus ankstesnėje epochoje subrandintų idėjų įgyvendinimo pavyzdys, o kartu lūžis teismo sistemoje, ir ne tik organizacine prasme. Reformos metu buvo išplėstas Išdo komisijos teisme nagrinėjamų bylų laukas, o tai leido šį teismą laikyti komercinių bylų teismu. Išdo komisijos teismo institucijos atsiradimas laužė luominio teisingumo įgyvendinimo nuostatas, tačiau net ir įsteigus šį teismą nebuvo priimti nauji, materialinę teisę reguliuojantys įstatymai, turėję tapti pagrindu teismo sprendimams priimti. Vis dėlto teisminių funkcijų suteikimas Išdo komisijai supaprastino patį teismo procesą. Išdo komisijos teismas daugeliu aspektų buvo panašus į kitas to meto Abiejų Tautų Respublikos teismines institucijas ir perėmė dalį šių institucijų trūkumų. Vienas tokių trūkumų buvo veiklos kadencijos. Teismo kadencijos kartu su kitu organizacinio pobūdžio trūkumu – sprendimui priimti būtino komisarų kvorumo problema – lėmė, kad teismo dekreto (sprendimo) priėmimo šalims tekdavo laukti pernelyg ilgai.

1765 m. įvestas teismų modelis buvo keletą kartų reformuojamas. Abiejų Tautų Respublikos seimuose priimti Išdo komisijos veiklą reglamentavę įstatymai, kaip antai 1784 m. reforma, turėjo įtakos ir teismo veiklos praktikai. Pati Išdo komisija pagal savo išgales taip pat ėmėsi gerinti teisminę veiklą: buvo priimami papildomi darbuotojai, siekta disciplinuoti tiek teisme dalyvaujančias šalis, tiek ir visą palestrą.

Reikšminiai žodžiai: justicijos reforma, išdo teismas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisija.